

Τὸ εὐάλωτον τῶν ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα πιστοποιεῖται, ἐξάλλου, καὶ ἀπὸ τῆ μελέτη τῆς τρίτης πρότασής του γιὰ τὴν ἐξήγησιν πῶς θὰ πρέπει ἢ πῶς δὲν θὰ πρέπει νὰ «ὀριεῖται τις τὴν τε δουλείαν καὶ ἐλευθερίαν»¹. Γνωρίζουμε ἤδη ὅτι κατ' αὐτὸν «εἰ μὲν γὰρ ἐλευθερίαν τις τὴν μὴ ἀνάγκην καλεῖ, οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτο καλῶν»² καὶ ὅτι γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς προσφέρεται μᾶλλον τὸ «κωλύεσθαι, ἢ μὴ κωλύεσθαι τινά, ζῆν ὡς βούλεται», πού κατὰ τὸν Καμαριώτη «ἐστὶ ταῦτόν, τῷ ἀναγκάζεσθαι καὶ μὴ ἀναγκάζεσθαι»³. Στὴν τρίτη πρότασιν τοῦ Πλήθωνα οἱ λέξεις «κωλύεσθαι» καὶ «μὴ κωλύεσθαι» ἀντικαθίστανται ἀπὸ τὶς λέξεις «ἄρχεσθαι καὶ μὴ», ἐννοεῖται, «ἄρχεσθαι», πού, ὅπως μᾶς φανερώνει ἡ νοηματοδότησή τους ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά τους, ἀποκλείεται νὰ χρησιμοποιήσουν ὡς ἀφετηρία τοῦ ὀρισμοῦ τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας. Ὁ λόγος τοῦ ἀποκλεισμοῦ τους δὲν στηρίζεται, ὅπως ἐνδεχομένως θὰ ἀναμέναμε, σὲ κάποια φιλοσοφικὴ ἢ λογικὴ ἀλληλουχία σκέψεων καὶ ἐπιχειρημάτων, ἀλλὰ διατυπώνεται ἀπλῶς ὡς μέρος τῆς διακήρυξης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τοῦ Πλήθωνα. Ὁ Πλήθων ὑποστηρίζει, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὶς δικές του ἐκφράσεις, πῶς «οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτό τις καλῶν» τὴν ἐλευθερίαν ὀρμώμενος ἀπὸ τὶς ἐννοίες τοῦ «ἄρχεσθαι» καὶ τοῦ «μὴ ἄρχεσθαι», γιὰτὶ τότε ὄχι μόνον οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ οἱ Θεοὶ - «πλὴν Διός» - δὲν θὰ ἦταν ἐλεύθεροι. Γιὰ νὰ συμπληρώσει μάλιστα τὴν διακήρυξή του ὑπογραμμίζει: «ἄλλων μὲν ἄλλοις τῷ ἄρχεσθαι δουλευόντων, ἀπάντων δ' ἀπὸ θεῶν ἀρξαμένων, τῷ κοινῷ δεσπότη Διί.»⁴

Στὴν πρόκληση τοῦ θεολογοῦντος φιλοσόφου Πλήθωνα δὲν μπορούσε νὰ μὴν ἀντιδράσει ὁ μαχόμενος φιλοσοφῶν θεολόγος Καμαριώτης. Κι ὅσο κι ἂν μᾶς ξενίζουν οἱ γνωστὲς μας προτάσεις του, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες «ἀντὶ πάσης ἀτιμίας καὶ αἰσχύνης» τοῦ Πλήθωνα πρέπει «ἐπάρατός τε εἶναι, καὶ πυρὶ τῷ αἰωνίῳ ὕλῃ, μεθ' ἧς ἔτεκεν ἀσεβείας, ταμιευθήσεσθαι»⁵, ὀφείλουμε νὰ μὴν λησμονοῦμε ὅτι ὁ Πλήθων ἐξέτρεψε πρῶτος τὶς ὅποιες θέσεις καὶ ἀπόψεις του ἀπὸ τὴ λεωφόρο τῆς φιλοσοφίας στὶς ἀτραπούς τῆς θεολογίας, οἱ μαχητικοὶ διάκονοι τῆς ὁποίας ὡς μοναδικοὶ κάτοχοι τῆς μιᾶς καὶ μόνῃς ἀλήθειας δὲν φείδονται κατὰ κανόνα λόγων καὶ ἔργων, πού συχνὰ μᾶς

1. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 74, καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 170.

2. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 158.

3. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 76 καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 170 καὶ σ. 172.

4. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 74.

5. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 186.

ἐκπλήσσουν καὶ πιὸ συχνὰ μᾶς καταπλήσσουν. Κι ἂν οἱ ἀναφορὲς στὸ πῦρ τὸ αἰώνιον δὲν ἐντυπωσιάζουν συνήθως τοὺς πρωτεργάτες τῆς ἐλεύθερης διανοήσεως, ἀναμφίβολα ἐπηρεάζουν τὸ πλήρωμα τῶν ἐκκλησιῶν στὴν ὁποιαδήποτε ἐκφάνση τῆς κεντρικῆς τους ἀλήθειας, πού ἐκφέρεται ὡς δόγμα. Ὡστόσο, ὁ Καμαριώτης, πού ἀπευθύνεται στοὺς ὀρθοδόξους χριστιανούς τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, δὲν μιλά μόνο τῇ γλῶσσα τῶν μαχητικῶν διακόνων. Ξέρει νὰ μιλά, ὅπως γνωρίζουμε, καὶ τῇ γλῶσσα τῆς φιλοσοφίας, ἢ ἐκ μέρους του χρῆση τῆς ὁποίας εἶναι ἐνδεικτικὴ μιᾶς πιθανότατα μακρόχρονης ἐνασχόλησής του μὲ φιλοσοφικά προβλήματα γενικὰ καὶ ζητήματα τῆς λογικῆς ἰδιαίτερα.

Ἐνα ἀκόμη δεῖγμα τῆς ἐκ μέρους του καλῆς χρήσης τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου μᾶς παρέχει στὸν ἀπαντητικὸ σχολιασμὸ τῶν ὄσων ὁ θεολογῶν ἀντίπαλός του πρεσβεύει γιὰ τὴν ἰσχὺ τοῦ «ἄρχεσθαι» καὶ τοῦ «μὴ ἄρχεσθαι» τόσο στὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων ὅσο καὶ στὴν ὑποτιθέμενη κοινωνία τῶν θεῶν του. Καταρχὴν ἐπισημαίνει ὅτι τὸ «προκείμενον» ἐρώτημα, πού ἔθεσε ὁ Πλήθων, δὲν ἀφοροῦσε «τὸ καὶ ἀνθρώπους καὶ θεοὺς ἅπαντας, πλὴν Διός, δούλους εἶναι τῷ ἄρχεσθαι», ἀλλὰ τὸ «πῶς μὲν δοῦλοι, πῶς δ' ἐλεύθεροι οἱ ἄνθρωποι λέγονται». Γι' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, σημειώνει ὁ Καμαριώτης, ὁ Πλήθων «οὐδὲ ποιεῖται μνήμην σχεδόν», ἐνῶ τὰ λεγόμενά του γιὰ τὸ «ἄρχεσθαι» καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἢ τοὺς θεοὺς - παρόλο πού δὲν ἀναφέρονται στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας - ἐμφανίζονται «τὸ ἀρχόμενον ἄρχειν, ὕπερ ἐστί, τὸ ἐτέρου ἄρχοντα, ἐτέρῳ δουλεύειν» καὶ τὸ «ἄρχειν» ὡς μὴ «ἐλεύθερον εἶναι, κατὰ τὸ πρῶτον ἄρχον γινόμενον, καὶ οὐ καθ' ἑαυτό»¹. Γιὰ νὰ ἀποσαφηνίσει μάλιστα τὸ τί ἐννοεῖ μὲ τίς ἐκφράσεις «ἀρχόμενοι ἄρχειν» καὶ «ἄρχειν ... κατὰ τὸ πρῶτον ἄρχον γινόμενον, καὶ οὐ καθ' ἑαυτό», δανείζεται τὴν εἰκόνα τῶν ὑψηλόβαθμων ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καὶ συγκεκριμένα τοῦ ταξιάρχου καὶ τοῦ στρατηγοῦ, οἱ ὁποῖοι, ἂν ὁ Πλήθων ἔχει δίκιο, θὰ ἔπρεπε νὰ ἄρχουν ἀρχόμενοι, δηλαδή «οὐ ἢ αὐτοῖς δοκεῖ, ἀλλ' ὡς ἐνδέδοται, ὑφ' ὧν ἐτάχθησαν ἄρχειν». Ὅμως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Καμαριώτης, κι ἂν ἀκόμη «παρὰ τὰ προστεταγμένα ἄρχοντες εὐρεθεῖεν», αὐτοὶ «οὐκ ἀθῶοι τῆς ἀρχῆς ἀπαλλάττονται, ἀλλ' ἔστιν ἰδεῖν αὐτοὺς τότε τῶν στρατιωτῶν καὶ ὄτουοῦν ἀθλιώτερον ἔχοντας». Γι' αὐτὸ καὶ συμπληρώνει ὀλοκληρώνοντας τὸ πρῶτο μέρος

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 178: «ἀλλ' οὐ τοῦτο τὸ προκείμενον ἦν αὐτῷ, καὶ ὁ δεικνύναι κατεπηγγέλλετο, ἀλλὰ πῶς μὲν δοῦλοι, πῶς δ' ἐλεύθεροι οἱ ἄνθρωποι λέγονται. ὁ δ' ὡσπερ ἐπιλαθόμενος, ὁ δεικνύειν ὑπέσχετο, τούτου μὲν πέρι, οὐδὲ ποιεῖται μνήμην σχεδόν· ἀντὶ τούτου δὲ δείκνυσι, τὸ καὶ ἀνθρώπους καὶ Θεοὺς ἅπαντας, πλὴν Διός, δούλους εἶναι τῷ ἄρχεσθαι· εἰ μὴ τοῦτο λέγοι ἐλευθερίαν, τὸ ἀρχόμενον ἄρχειν, ὅπερ ἐστί, τὸ ἐτέρου ἄρχοντα, ἐτέρῳ δουλεύειν· ὡς μηδὲ τὸ ἄρχειν αὐτὸ ἐλεύθερον εἶναι, κατὰ τὸ πρῶτον ἄρχον γινόμενον, καὶ οὐ καθ' ἑαυτό.»

τῆς κριτικῆς του στὶς περὶ τοῦ «ἄρχεσθαι» καὶ «μὴ ἄρχεσθαι» θέσεις τοῦ Πλήθωνα: «οὐ τοῦτο οὖν ἐστὶν ἐλευθερία, τὸ ἀρχόμενον ἄρχειν, οὐδὲ πρὸς τοῦτο ἡ ἐπαγγελία Πλήθωνος ἔβλεπεν.»¹

Στὸ εὐλογο ἐρώτημά μας πρὸς τὴν «ἡ ἐπαγγελία Πλήθωνος ἔβλεπεν» ὁ Καμαριώτης ἔχει ἔτοιμη τὴν ἀπάντησή του: «πρὸς ἄλλο τι, ὃ πῆ μὲν τὴν ἐλευθερίαν, πῆ δὲ τὴν δουλείαν διασώσεται πᾶσιν», ὄχι, ὅμως, «κατὰ βαθμοὺς τινάς, καὶ ὑπερθέσεις, καὶ ὑποβιβασμούς, ἄλλων μὲν ἀρχόντων, ὑφ' ἑτέρων δ' αὖ ἀρχομένων, οὐδὲ παρὰ μέρος, τοῖς μὲν θάτερον, τοῖς δὲ τὸ λοιπὸν», ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Πλήθων μὲ τις περὶ τοῦ «ἄρχεσθαι» καὶ «μὴ ἄρχεσθαι» θέσεις του «δείκνυσι» καταρχὴν πῶς «ἐξέστω σκοπεῖν τῷ βουλευμένῳ τε καὶ δυναμένῳ παντί»². Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο, ὡστόσο, μᾶς ἀποκαλύπτεται κατὰ τὸν Καμαριώτη ἡ ἀχίλλειος πτέρνα τῆς σκέψης τοῦ Πλήθωνα: Ἐνῶ τὸ πρόβλημά μας ἀναφέρεται γενικὰ στὸ «πῶς μὲν δοῦλοι, πῶς δ' ἐλεύθεροι οἱ ἄνθρωποι εἰσὶ καὶ λέγονται», ὁ Πλήθων «δείκνυσι ... μόνον τὸ δούλους εἶναι, τὸ δὲ πῶς ἐλευθέρους εἶναι», ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ κατεξοχὴν ζητούμενο τῆς ἔλης συζήτησης, «οὐ δείκνυσιν»³.

Μὲ τὴν τελευταία ἐπισήμανσή του ὁ Καμαριώτης, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε, δὲν κατόρθωσε μόνο νὰ μᾶς ἀποκαλύψει τὴν ἀποτυχία τοῦ Πλήθωνα στὴν ἀπόπειρά του νὰ περιγράψει τὸ «πῶς ἐλευθέρους εἶναι τοὺς ἄνθρωπους» ὀρμώμενος ἀπὸ τὶς ἔννοιες τοῦ «ἄρχεσθαι» καὶ τοῦ «μὴ ἄρχεσθαι»· μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀποτυχίας αὐτῆς κατέδειξε ἐπιπρόσθετα καὶ τὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο ὀδηγοῦνται ὅλοι ὅσοι πρεσβεύουν ὅτι μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς εἰμαρμένης ὡς γενικῆς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς θὰ διακριβώσουν ἐπαρκῶς καὶ θὰ κατανοήσουν πλήρως καταρχὴν τὸ κοινωνικὸ καὶ στὴ συνέχεια τὸ κοσμικὸ γίγνεσθαι. Ἡ περὶ εἰμαρμένης διδασκαλία τοῦ Πλήθωνα, ποὺ τελικὰ ἐξηγεῖ τὸ πῶς οἱ ἄνθρωποι «εἰσὶ καὶ λέγονται» δοῦλοι καὶ ὄχι ἐλεύθεροι, μπο-

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 178 κ. ἐ.: «ὡς ὁ ταξίαρχος καὶ ὁ στρατηγὸς ἀρχόμενοι ἄρχουσιν, οὐχ ἢ αὐτοῖς δοκεῖ, ἀλλ' ὡς ἐνδέδοται, ὑφ' ὧν ἐτάχθησαν ἄρχειν. τοιγαροῦν, εἰ παρὰ τὰ προστεταγμένα ἄρχοντες εὐρεθεῖεν, οὐκ ἀθῶοι τῆς ἀρχῆς ἀπαλλάττονται, ἀλλ' ἐστὶν ἰδεῖν αὐτοὺς τότε τῶν στρατιωτῶν καὶ ὄτουοῦν ἀθλιώτερον ἔχοντας. οὐ τοῦτο οὖν ἐστὶν ἐλευθερία, τὸ ἀρχόμενον ἄρχειν, οὐδὲ πρὸς τοῦτο ἡ ἐπαγγελία Πλήθωνος ἔβλεπεν.»

2. Πρβλ. ὁ.π.: σ. 180: «οὐ πρὸ τοῦτο οὖν ἡ ἐπαγγελία Πλήθωνος ἔβλεπεν, ἀλλὰ πρὸς ἄλλο τι, ὃ πῆ μὲν τὴν ἐλευθερίαν, πῆ δὲ τὴν δουλείαν ἐπίσης διασώσεται πᾶσιν· ἀλλ' οὐ κατὰ βαθμοὺς τινάς, καὶ ὑπερθέσεις, καὶ ὑποβιβασμούς, ἄλλων μὲν ἀρχόντων, ὑφ' ἑτέρων δ' αὖ ἀρχομένων, οὐδὲ παρὰ μέρος, τοῖς μὲν θάτερον, τοῖς δὲ τὸ λοιπὸν. ὅπερ εἰ μὲν ὡς λέγομεν, δείκνυσιν, ἐξέστω σκοπεῖν τῷ βουλευμένῳ τε καὶ δυναμένῳ παντί.»

3. Πρβλ. ὁ.π.: «κεῖ οὖν ἐπαγγέλλεται μὲν δεικνύναί, πῶς μὲν δοῦλοι, πῶς δ' ἐλεύθεροι οἱ ἄνθρωποι εἰσὶ τε καὶ λέγονται, δείκνυσι δὲ οὐκ ἄμφω, πῶς μὲν τοῦτο, πῶς δ' αὖ ἐκεῖνο, ἀλλὰ θάτερον μόνον τὸ δούλους εἶναι, τὸ δὲ πῶς ἐλευθέρους εἶναι, οὐ δείκνυσιν, εἰ μὴ ὅσον τοῖς μὲν θάτερον, τοῖς δὲ τὸ λοιπὸν ἀποδίδωσιν, ἀλλ' οὐ τοῖς αὐτοῖς πῆ καὶ ἄμφω.»

ρεϊ, βέβαια, να διευκολύνει τους πιστούς του δωδεκαθέου να συλλάβουν την καθιερωμένη από την ελληνική κιάλας αρχαιότητα ιεράρχηση των θεών τους, όμως δεν έχει θέση στη σκέψη όσων δέχονται την ύπαρξη ενός μόνου ύψιστου όντος ως δημιουργού του κόσμου, τὸ ὁποῖο σύμφωνα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του Καμαριώτη δὲν παραλείπει νὰ προνοεῖ ἀδιάκοπα γιὰ τὰ ὅσα συμβαίνουν σ' αὐτὸν τὸν κόσμο.

Γι' αὐτὸ προφανῶς ὁ Καμαριώτης ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνασχόλησή του μετὰ τὴν τρίτη καὶ τελευταία ἀπόπειρα τοῦ Πλήθωνα νὰ ὀρίσει τίς ἔννοιες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας προβαίνει ὄχι μόνο στὴν ἀνακεφαλαίωση τῶν πλέον βασικῶν ἐπισημάνσεων του στὸν δεύτερο τῶν δύο Λόγων του, ἀλλὰ καὶ στὴν «ἐκδοση» τῆς γνωστῆς μας καταδικαστικῆς ἀπόφασής του γιὰ τὸν Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσει «πυρὶ τῷ αἰωνίῳ ὕλῃ»¹. Ἡ «ἐκδοση» τῆς ἀπόφασής αὐτῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία ἀκόμη σκιά τῆς προσωπικότητας τοῦ Καμαριώτη εἴτε ὡς θεολογοῦντος φιλοσόφου εἴτε ὡς φιλοσοφοῦντος θεολόγου, ἐκεῖνο, ὅμως, πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀπὸ ἱστοριοφιλοσοφικὴ σκοπιά, εἶναι τὸ ὅτι ἡ ἀνακεφαλαίωσή του, στὴν ὁποία καταγράφονται συνοπτικὰ οἱ ἀνακολουθίες καὶ ἀντιφάσεις τῶν λεγομένων ἀπὸ τὸν Πλήθωνα καὶ ἀπαριθμοῦνται οἱ ἀποτυχίες τῶν τριῶν κατὰ σειρά προσπαθειῶν του νὰ ὀρίσει τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ συνακόλουθα τὴν ἔννοια τῆς δουλείας², καταλήγει σὲ ἓνα γενικὸ συμπέρασμα, στὸ ὁποῖο πειστικά, θὰ λέγαμε, μᾶς ὀδηγοῦν οἱ ἐπιμέρους ἀναλύσεις του: «τοσαύταις ἀκαταλληλίαις τε καὶ ἀντιφάσεις ὁ Πλήθωνός τε λόγος, καὶ Πλήθων αὐτὸς περιπέπτωκεν ἀντιτιθεῖς μὲν πρὸς τοὺς τὴν εἰμαρμένην τιθεμένους λόγους, μὴ ἔξιςχῶν δὲ μετὰ τοῦ ἀληθεύειν τὰ ἀντιτιθέμενα ἐπιλύεσθαι, καὶ διὰ τοῦτο ἄνω τε καὶ κάτω περιπλανώμενος. καὶ νῦν μὲν σοφιζόμενος παρὰ τὴν ὁμωνυμίαν ... νῦν δὲ αὐτὸς ἑαυτῷ περιπίπτων καὶ ἀντιφάσκων ... τὸ τοσοῦτον ὑπέμεινε πλάνον καὶ τὰ αἴσχιστα τῶν πώποτε δέδεικται πεπονθῶς.»³

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μετὰ τὴν ὑπογράμμιση στὸ συμπέρασμα αὐτὸ τῶν ἐπιμέρους ἀποτυχιῶν τοῦ Πλήθωνα τόσο ὅταν θέλησε νὰ «ἐπιλύσει» τὰ «ἀντιτιθέμενα» στὴν κύρια θέση του, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία «τὰ μέλλοντα ἅπαντα εἴμαρται τε ἐξ αἰῶνος καὶ τέτακται ... ὑφ' ἐνὶ τῶν πάντων βασιλεῖ Διτῆ»⁴, ὅσο καὶ ὅταν προσπάθησε νὰ ὀρίσει τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς ἔννοια τῆς δουλείας ὁ Καμαριώτης κατόρθωσε νὰ ἐμφανίσει τὸν ἀντίπαλό του ὡς «ἄνω τε καὶ κάτω περιπλανώμενον». Ὡστόσο, αὐτὸ δὲν ἦταν

1. Ὁ.π., σ. 186.

2. Πρβλ. δ.π., σσ. 182-192.

3. Ὁ.π., σ. 184 κ.έ.

4. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, δ.π., σ. 66, καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, δ.π., σ. 28.

τὸ κατεξοχὴν ζητούμενό του στοὺς δύο Λόγους του· ἦταν ἡ ἀνασκευὴ ὅσων ὁ Πλήθων στὴν *Νόμων* συγγραφὴ του «ἐδίδαξε καὶ ἀνέπεισε» γιὰ τὸν Δία, τὴν εἰμαρμένη καὶ τὸν «δῆμο» τῶν θεῶν του¹. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη ὅλες οἱ ἐπισημάνσεις τῶν ἀντιφάσεων καὶ ἀποτυχιῶν τοῦ Πλήθωνα εἴτε νὰ «ἐπιλύσει» τὰ ἀντιτιθέμενα «ἐξισχύοντάς» τα «μετὰ τοῦ ἀληθεύειν» εἴτε νὰ περιγράψει πῶς οἱ ἄνθρωποι «εἰσὶ καὶ λέγονται» ἐλεύθεροι φαντάζουν ὡς κρίκοι μιᾶς ἀλυσίδας πότε λογικῶν καὶ ἐπομένως πειστικῶν καὶ πότε στρεψιδικῶν καὶ ἐπομένως μὴ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Καμαριώτη, τελικὸς στόχος τοῦ ὁποίου παρέμεινε πάντα ἡ ἀνασκευὴ τῆς «παλαιᾶς ἐλλήνων βδελυγμίας ... καὶ τῆς ὑπ’ ἐκείνων ἀθεωτάτως τοῖς οὔσιν ὑφισταμένης θεοπλασίας»².

Αὐτὸν τὸν τελικὸ στόχο ὑπηρετεῖ, ἄλλωστε, ἄμεσα ἢ ἔμμεση ἐπανατοποθέτηση καὶ ἐπανεξέταση τοῦ ζητήματος τῆς «θεοπλασίας» ἢ «θεοποιίας» τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τοῦ μακρινοῦ ἀπογόνου τους Πλήθωνα στὶς τελευταῖες σελίδες τοῦ δεύτερου Λόγου, μὲ τὴν ἀναφορὰ τῆς ὁποίας στὴν πρώτη κιόλας σελίδα τοῦ πρώτου Λόγου εἶχε ἀρχίσει ὁ Καμαριώτης τὴν κριτικὴ του στὸ περιεχόμενο τοῦ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφαλαίου τῆς *Νόμων* συγγραφῆς. Τὸ ζήτημα τίθεται ἀμέσως μετὰ τὴν συνοπτικὴ καταγραφὴ τῶν ἀντιφάσεων καὶ ἀποτυχιῶν τοῦ Πλήθωνα στὴ γνωστὴ μας ἀνακεφαλαίωση καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὴν, πού σημαίνει χωρὶς ὀργανικὴ σύνδεση τοῦ ζητήματος μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς βασικοὺς ἀρμούς της: «καὶ περὶ μὲν τούτων, ἐπὶ τοσοῦτον», σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ Καμαριώτης, γιὰ νὰ συμπληρώσει: «λοιπὸν δὲ ἢ περὶ τῆς θεόθεν γινομένης δίκης ἀνθρώποις, ἐξέτασις.»³

Ὁ ἀκριβὴς ὀρισμὸς τοῦ «λοιποῦ» ζητήματος, τὸ ὁποῖο προτίθεται νὰ ἐξετάσει ὁ Καμαριώτης προκειμένου νὰ προσθέσει τὸν τελευταῖο λόγο του στὸ πρόβλημα τῆς «θεοπλασίας» τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τοῦ συγκαιρινοῦ του Πλήθωνα, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς ἐκπλήσσει. Τὸ ζήτημα τῆς «θεόθεν δίκης» εἶχε ἤδη τεθεῖ καὶ συζητηθεῖ, ὅπως γνωρίζουμε, στὶς πρώτες σελίδες τοῦ δεύτερου τῶν δύο Λόγων καὶ δὴ στὰ πλαίσια τῆς κριτικῆς τοῦ Καμαριώτη στὸ πρῶτο «ἀντιτιθέμενο», πού διατύπωσε ὁ ἴδιος ὁ ἀντίπαλός του γιὰ τὴ θέση του πῶς τὰ «πάντα ὄρισται ... καὶ οὐδὲν ὅ,τι μὴ καὶ ἀνάγκης μετείληφε τῶν ὄντων τε καὶ γιγνομένων»⁴. Ὁ Καμαριώτης προσπαθώντας τότε νὰ καταδείξει τὴν ἀδυναμία τοῦ Πλήθωνα νὰ «ἐξισχύσει» τὸ πρῶτο «ἀν-

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 2.

2. Ὁ.π.

3. Ὁ.π., σ. 192.

4. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 70, καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 120.

Ε.Σ.Δ. της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

τιτιθέμενό» του «μετά τοῦ ἀληθεύειν» δὲν δίστασε νὰ μεταθέσει τὸν ὅλο προβληματισμὸ ἀπὸ τὸ αὐστηρὰ φιλοσοφικὸ στὸ αὐστηρὰ θεολογικὸ ἐπίπεδο ἀντικαθιστώντας, ὡς μὴ ὄφειλε, τὸν ὄρο «δίκη τῶν Θεῶν» τοῦ πρωτότυπου κειμένου τῆς *Νόμων συγγραφῆς* μὲ τὸν ὄρο «ἀγαθὸν τῆς προνοίας» καὶ ἔτσι νὰ προβεῖ στὴ διακήρυξη τῆς δικῆς του ἀλήθειας γιὰ τὸ θεῖο ὡς «παντὸς ἀγαθοῦ αἴτιον» καὶ ὡς τὸ «μόνον ἀληθῶς αἴτιον» κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς Πληθώνειας σύλληψης αὐτοῦ τοῦ θείου στὴ μορφή τῶν δώδεκα θεῶν τοῦ Ὀλύμπου¹.

Στὴ διακήρυξη τῆς δικῆς του καὶ πάλι ἀλήθειας κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν ἀλήθεια τοῦ Πλήθωνα ἐπανέρχεται ὁ Καμαριώτης τόσο κατὰ ὅσο καὶ μετὰ τὸν ἔλεγχο τῶν λεγομένων τοῦ πρώτου γιὰ τὴν «θεόθεν γινομένην δίκην ἀνθρώποις», τὰ ὁποῖα πολὺ εὐστοχα χαρακτηρίζει δύο φορές ὡς «προσῆκοντά γε τῇ θεοποιῖα» του - τὴν πρώτη ἀμέσως μετὰ τὴν κατὰ λέξη παράθεση τοῦ σχετικοῦ χωρίου ἀπὸ τὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων συγγραφῆς*², τὴ δεύτερη μετὰ τὴν προβολὴ μιᾶς ἀκόμη ἀντίφασης τῆς ξεκάθαρα θεολογικῆς αὐτῆ τῆ φορά σκέψης τοῦ φιλοσοφοῦντος ἀντιπάλου του³. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τὴν ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ ὅσα ἰσχυρίστηκε ὁ Πλήθων γιὰ τὴν παρουσία τοῦ κακοῦ «ἐν ἀνθρώποις» καὶ στὰ ὅσα προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν γραφομένων του στὸ χωρίο, ποῦ ὁ Καμαριώτης παραθέτει καὶ δικαιολογημένα ἐλέγχει. Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ Πλήθων ἐμφανίζει οὔτε λίγο οὔτε πολὺ καταρχὴν τοὺς θεοὺς του ὡς «τὰ ἀμαρτήματα ἐπανορθοῦντας» καὶ στὴ συνέχεια ὄχι μόνον πῶς οἱ ἄνθρωποι ἀμαρτάνουν, ἀλλὰ καὶ πῶς οἱ θεοὶ του «ἐπανορθώνουν» τὰ ἀμαρτήματα τῶν ἀνθρώπων. Κατὰ τὴν γνώμη του ὁ ἄνθρωπος ὡς σύνθετος «ἐκ τε θείας καὶ ἐπικῆρου φύσεως» πότε ἄγεται «κατὰ τὸ θεῖον τὸ ἐν αὐτῷ, ἐπὶ τὴν τοῦ συγγενοῦς ἀφομοίωσιν», ὅποτε «εὖ τε πράττει καὶ μακαρίως» ζεῖ, καὶ πότε παρασύρεται «ὑπὸ τοῦ θνητοῦ τοῦ ἐν αὐτῷ», ὅποτε «πράττει ἐτέρως». Ὅταν, λοιπόν, «πράττει ἐτέρως», ποῦ σημαίνει ὅταν ἀμαρτάνει, τότε οἱ Θεοὶ «μηχανεύονται» τὴν ἐπανόρθωση τῶν ἀμαρτημάτων του «διὰ τῶν κολάσεων», οἱ ὁποῖες διαρκοῦν «ὡς ποτε, τῷ κολασθῆναί τε καὶ δίκην δεδωκέναι» τὸν ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὴν κακία καὶ τὸν καταστήσουν ἔτσι ἱκανὸ «ἐλευθερίας ἀντιδουλείας μεταλαβεῖν». Καὶ συμπληρώνοντας τὸ ὅλο σκεπτικὸ του ἀποφαινεται συμπερασματικά: «ὥστ' οὐδὲν ἂν κωλύοι, καὶ ἄκοντας κακοὺς ὄντας τοὺς κακοὺς, ὅμως κολάζεσθαι. κακὸν δὲ οὐδὲν προσπεισομένους, ἀλλ' ὠφελισομένους τῷ κολάζεσθαι.»⁴

1. Πρβλ. δ.π.

2. Πρβλ. δ.π. σ. 194.

3. Πρβλ. δ.π., σ. 200.

4. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, δ.π., σ. 76 κ.έ...: «Ἐπεὶ γὰρ οὐχ οἶόν τ' ἦν μὴ ἀμαρτάνειν πάντως τὸν ἄνθρωπον, τοιοῦτόν τινα γεγονότα, ἐκ τε θείας καὶ ἐπικῆ-

Τὸ τί γνωρίζουν συνήθως οἱ θεολόγοι γιὰ τὶς προθέσεις καὶ γιὰ τὶς δραστηριότητες τοῦ θεοῦ στὴν κάθε φορὰ δική τους, ἐννοεῖται, σύλληψή του, εἶναι κατὰ κανόνα ἐντυπωσιακὸ· ἐντυπωσιακότεροι, ὡστόσο, προβάλλουν ἀναμφίβολα οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν φιλοσόφων γιὰ τὸ θεῖο σὲ ὅποια μορφή κι ἂν τὸ ἔχουν συλλάβει. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ δὲν ἐκπλήσσεται κανεὶς τόσο ἀπὸ τὴ διακήρυξη τῶν περὶ τοῦ θεοῦ ἀπόψεων τοῦ θεολόγου Καμαριώτη στοὺς δύο Λόγους του, ὅσο ἀπὸ τὴ γνώση ποὺ φαίνεται πὼς διέθετε καὶ κατέγραψε τελικὰ στὴν *Νόμων συγγραφή* του ὁ φιλόσοφος Πλήθων γιὰ τὸν μηχανισμό τῶν Θεῶν του νὰ ἐπανορθώνουν τὰ ἀμαρτήματα καὶ ἐκείνων ἀκόμη τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἄκοντες ὑπῆρξαν κακοί. Ὡς ἐκπρόσωπος μιᾶς ἀπὸ αἰῶνες διαμορφωμένης θεολογίας σὲ μία κατὰ παράδοση χριστιανικὴ πλέον στὸ σύνολό της κοινωνία ὁ Καμαριώτης εἶχε, βέβαια, κάθε λόγο - καὶ γιὰ τὸ πλήρωμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀσφαλῶς κάθε δικαίωμα - νὰ ἀνασκευάσει τὴ γνώση αὐτῆ τοῦ Πλήθωνα ὄχι ἀπλῶς ἀντιπαραθέτοντας σ' αὐτὴν τὴ δική του γνώση κι ἀφήνοντας τοὺς ἀναγνώστες του νὰ ἐπιλέξουν τὴν ὀρθότερη ἐξ αὐτῶν, ἀλλὰ γιὰ μία ἀκόμη φορὰ εὐστοχα ἐπισημαίνοντας πὼς ὁ ἀντίπαλός του θὰ πρέπει νὰ ἀπέδιδε στοὺς Θεοὺς του τὸ αἶσθημα τῆς μοχθηρίας, ἀφοῦ μόνον ὡς μοχθηροὶ θὰ μπορούσαν ποτὲ νὰ κολάζουν τοὺς «ἐξαμαρτάνοντας ἄκοντας»¹.

Ἐξίσου εὐστοχος ἐμφανίζεται ὁ Καμαριώτης καὶ πρὶν ἀναφερθεῖ στὴν μοχθηρία ὡς γνώρισμα τῶν Θεῶν τοῦ Πλήθωνα, ὅταν, δηλαδή, σχολιάζοντας τοὺς ἀστήρικτους ἰσχυρισμοὺς τοῦ τελευταίου ἀμέσως μετὰ τὴν παράθεση τοῦ γνωστοῦ μας χωρίου ἀπὸ τὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων συγγραφῆς* δικαιολογημένα παρατηρεῖ ὅτι κολάζοντας οἱ Θεοὶ «τοὺς

ρου φύσεως σύνθετον. ἀλλ' ἔδει τοτὲ μὲν ἂν κατὰ τὸ θεῖον τὸ ἐν αὐτῷ ἐπὶ τὴν τοῦ συγγενοῦς ἀφομοίωσιν ἀγόμενον εὖ τε πράττειν καὶ μακαρίως ζῆν, τοτὲ δ' αὖ ὑπὸ τοῦ θνητοῦ τοῦ ἐν αὐτῷ κατασπώμενον ὡς ἐτέρως αὖ πράττειν· βοήθειάν τινα αὐτῷ καὶ τὴν διὰ τῶν κολάσεων ταύτην ἐπανόρθωσιν τοὺς θεοὺς μεμηχανῆσθαι, ὡς ποτε τῷ κολασθῆναί τε καὶ δίκην δεδωκέναι ἀπαλλαγέντι τῆς κακίας, οἷόν περ νόσου σώματος δηκτικοῖς τε ἀνιαροῖς τισι φαρμάκοις, ἄμεινόν τε πρᾶξαι γένοιτο καὶ ἐλευθερίας ἀντὶ δουλείας μεταλαβεῖν, ὅπου μὴ ἡπιωτέρα τις ἐπανόρθωσις διὰ μοχθηροτέραν τινὰ ἐξιν δύναίτο καθίκεσθαι· ὥστ' οὐδὲν ἂν κωλύειν καὶ ἄκοντας κακοὺς ὄντας τοὺς κακοὺς ὁμῶς κολάζεσθαι, κακὸν μὲν οὐδὲν προσπεισομένους, ἀλλ' ὠφελησομένους τῷ κολάζεσθαι.» Βλ. καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 192 κ. ἑ.

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 196: «Πλήθων δὲ τῷ περιόντι τῆς σοφίας, οὗς ἐπρέσβευε Θεοὺς, τοσαύτης αὐτοῖς μεταδίδωσι μοχθηρίας, ὡς κολάζειν τοὺς ἐξαμαρτάνοντας ἄκοντας. Ἰνα δὴ καὶ τῶν μοχθηροτάτων ἀνθρώπων μηδὲν ἄμεινον ἔχοιεν, εἰ μὴ καὶ χειρόν· οὐχ ὅπερ αἴτιον ἀνθρώποις τοῦ κακύνεσθαι, ἢ ἀναιροῦντες, ἢ κολάζοντες δικαίως, ἀλλ' ἀντὶ τούτου, τοὺς τῷ αἰτίῳ πειθομένους ἀνάγκη, ὁ τὸν τοῦ δικαίου διαπέφευγε λόγον. εἰ δὲ μὴ διαμαρτάνοντες κολάζοιεν, ἀλλὰ τοπαράπαν οὐδὲν ἀδικοῦντας, πῶς οὐ καὶ πολλῶν χειρόν ἐξουσίαν ἔτι;»

μη ἐκόντας ἐξαμαρτάνοντας, ἀλλὰ τινι ἀνάγκῃ» καὶ «βία ... ἐξαγομένους, ἐφ' ἅπερ βούλονται», ὄχι μόνον διαπράττουν ἀδικία, ἀλλὰ «καὶ τὴν κακίαν ἀπὸ τῶν κακῶν» μεταθέτουν «ἐφ' ἑαυτούς». Γιὰ νὰ εἶναι πράγματι ἀληθῆς ἡ «ἐπανόρθωσις» τῶν ὅποιων ἀμαρτημάτων θὰ ἔπρεπε, ἕπως πολὺ σωστὰ προσθέτει, οἱ Θεοὶ ἢ «τὸ ἀκούσιον ἀνελεῖν κακόν», ποὺ τοὺς ἀνθρώπους «παρασκευάζει κακύνεσθαι», ἢ «κολάζειν ... ὁ αὐτοὺς ἐξαμαρτάνειν βιάζεται», ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση δὲν σημαίνει τίποτε περισσότερο ἀπὸ «ἢ, αὐτοὺς ἑαυτοὺς εὐλόγως κολάζειν, ἢ εἰμαρμένην, ἢ καὶ ἑαυτοὺς γε καὶ εἰμαρμένην.»¹

Ἡ ἀνασκευή τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Πλήθωνα ἀκούγεται ὁμολογουμένως ἀρκούντως πειστική, ἀφοῦ ὁ Καμαριώτης ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματά του καὶ ἀπὸ τῆς λογικῆς καὶ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς. Στὰ σχόλιά του προβάλλει δεόντως τὴν ἔλλειψη λογικῆς ἀλληλουχίας στὰ γραφόμενα τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴ δυνατότητα τῶν Θεῶν τοῦ νὰ «μηχανεύονται» καὶ μάλιστα «διὰ τῶν κολάσεων» τὴν ἐπανόρθωση τῶν ἀμαρτημάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ ὑπογραμμίσει ἰδιαίτερα τὴν ἠθικὴ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἀμαρτημα μέγιστον ἐξαρτάνει» ὅποιος «τοὺς μὴ ἀμαρτάνοντας» κολάζει². Τὸ σημεῖο, ὡστόσο, ποὺ διέφυγε τῆς προσοχῆς τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα συνήθως λίαν ὀξυδερκοῦς Καμαριώτη, ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως νὰ μὴν ἐπιθυμοῦσε νὰ τὸ σχολιάσει κι ἂν ἀκόμη τὸ ἐπεσήμανε, εἶναι ἢ ὄχι ἐντελῶς ξένη πρὸς τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τοῦ σύλληψη τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν ἀντίπαλό του Πλήθωνα. Ἄς μὴν λησμονοῦμε ὅτι ἡ εἰμαρμένη, ἕπως ἐπανειλημμένα ἔχουμε σημειώσει, διέπει τόσο τὸ κοσμικὸ ὅσο καὶ τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι· μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἀνάγκης ὀρίζει μάλιστα ἀκόμη καὶ τὸ γίνεσθαι τῶν Θεῶν «πλὴν Διός». Ὄταν ἐπομένως ὁ Πλήθων ἀποδίδει στοὺς Θεοὺς τοῦ γενικὰ τὴν δυνατότητα «διὰ τῶν κολάσεων» νὰ ἐπανορθῶνουν τὰ ἀμαρτήματα τῶν ἀνθρώπων ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν αὐτὰ ὀφείλονται στὴν κακία ἢ στὴν εἰμαρμένη, τότε τοὺς ἐμφανίζει νὰ ὑπερβαίνουν τοὺς ὀρισμοὺς τῆς ἀνάγκης καὶ νὰ

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 194: «κολάζειν τοὺς μὴ ἐκόντας ἐξαμαρτάνοντας, ἀλλὰ τινι ἀνάγκῃ, δυστυχῶς μὲν, βία δὲ ὁμως ἐξαγομένους, ἐφ' ἅπερ οὐ βούλονται. ὡς αὐτῶ τούτῳ τῶ κολάζειν, καὶ τὴν κακίαν ἐπανορθοῦν πειρᾶσθαι, κακοὺς αὐτοὺς γίνεσθαι· ἀδίκως κολάζοντας, τοὺς μὴ ἐκόντας ἐξαμαρτάνοντας, καὶ τὴν κακίαν ἀπὸ τῶν κακῶν, οὐ δέον οὕτω καλουμένων, μετατιθέντας ἐφ' ἑαυτούς. οὐδὲν γὰρ ἄλλο τοῦτό ἐστιν, ἢ ἀνθρώπους ἐπανορθοῦντας τοῖς κολάσεσιν, αὐτῶ τούτῳ τῶ κολάζειν, καὶ πειρᾶσθαι ἐπανορθοῦν, αὐτοὺς κακοὺς γίνεσθαι, οὐς οὐκ ἔδει κολάζειν κολάζοντας, εἰ γὰρ ἄκοντες ἐξαμαρτάνουσιν ἄνθρωποι, ἢ τὸ ἀκούσιον ἀνελεῖν κακόν ἔδει, ὁ αὐτοὺς παρασκευάζει κακύνεσθαι, ἵνα καὶ ἀληθῆς ἦν ἐπανόρθωσις τοῦτο. ἢ μὴ ἀνθρώποις κολάζειν ἐξαμαρτάνοντας ἄκοντας, ἀλλ' ὁ αὐτοὺς ἐξαμαρτάνειν βιάζεται. τοῦτο δ' ἂν ἦν, ἢ αὐτοὺς ἑαυτοὺς εὐλόγως κολάζειν, ἢ εἰμαρμένην, ἢ καὶ ἑαυτοὺς γε καὶ εἰμαρμένην.»

2. Πρβλ. ὁ.π., σ. 198.

γειτνιαζούν ἔτσι πιὸ πολὺ μὲ τὴ χριστιανικὴ σύλληψη τοῦ ὕψιστου ὄντος ὡς ἀγαθοῦ παρὰ μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴν.

Ὁ Καμαριώτης, ὅπως ἄλλωστε καὶ κάθε μαχόμενος θεολόγος ὁποιοῦ-δήποτε δόγματος, δὲν θὰ συμφωνοῦσε, βέβαια, μὲ ἐρμηνεῖες τῆς σύλληψης τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, μὲσω τῶν ὁποίων ἀποτολμᾶται ἢ ἀπλῶς ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνάδειξη καὶ τῆς παραμικρῆς ἔστω συγγένειας τῶν Θεῶν τοῦ μὲ τὸν Θεὸ τῆς δικῆς τοῦ ἐπιλογῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιμένει στὴ θεώρηση τῆς Πληθώνειας διδασκαλίας γιὰ τὴν «θεόθεν γινομένην δίκην ἀνθρώποις» μόνο στὸ φῶς τῆς ἐννοίας τοῦ ἀμαρτήματος τονίζοντας ὅτι ὁ ἐμπνευστῆς τῆς ὄχι μόνον «οὐκ ἐπανορθοῖ τὰ ἡμαρτημένα, ἀλλὰ καὶ προσεπιτίθησι τοῖς ἡμαρτημένοις... τὸ τῶν κολαζόντων ἀμαρτημα»¹, μὲ ἄλλα λόγια: Προσθέτει τὸ ἀμαρτημα τῶν Θεῶν νὰ κολάζουν ἀκόμη καὶ ὅσους ἀμάρτησαν ὄχι μὲ τὴ θέλησή τους, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἐπέβαλε ἡ ἀνάγκη ἢ ἡ εἰμαρμένη.

Μὲ τὴν τελευταία παρατήρησή του, πού ἐρείδεται στὴ γνωστὴ μας θέση του γιὰ τὸ «μέγιστον ἀμαρτημα», ὁ Καμαριώτης ἐπέφερε ἀναμφίβολα τὸ πλέον ἰσχυρὸ καὶ ταυτόχρονα γιὰ τοὺς συγκαιρινούς του χριστιανούς τὸ πλέον ἀποτελεσματικὸ πλήγμα στὴν ὕποια θεολογικὴ τεκμηρίωση τῆς προσπάθειας τοῦ Πλήθωνα νὰ ἐπανεισαγάγει στὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων τὴ λατρεία τῶν δώδεκα Θεῶν τῶν μακρινῶν ἀπογόνων τους. Κάθε χριστιανὸς θὰ μπορούσε, ὑποθέτουμε, νὰ σκεφθεῖ ὅτι Θεοί, πού ἀμαρτάνουν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι πραγματικὰ Θεοὶ καὶ ὅτι γι' αὐτὸ ἡ λατρεία τους μὲ ὕποια-δήποτε μορφή συνιστᾷ παράβαση τῶν περὶ εὐσεβείας παγιωμένων πιά σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων. Ὅμως, ὁ Καμαριώτης, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἀνέμενε κανεὶς, δὲν ἐπιμένει στὴν προβολὴ τῶν Θεῶν τοῦ Πλήθωνα ὡς ἀμαρτωλῶν. Αὐτὸ πού πρῶτιστα τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, ὁ ἐνδελεχῆς ἔλεγχος τῆς ἀπάντησης τοῦ Πλήθωνα στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ἄνθρωπος ἐν γένει ἀμαρτάνει. Κατὰ τὸν ἴδιο ἡ ἀπάντηση τοῦ ἀντιπάλου του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀμαρτάνει γιὰ τὸ ὄντας σύνθετος «ἐκ Θείας καὶ ἐπικήρου φύσεως» ἄγεται καὶ φέρεται «ἐφ' ἑκατέρᾳ ῥοπῇ», δὲν ἀρκεῖ καθὼς δὲν ἀπαντᾷ στὸ σημαντικότερο ἐρώτημα, πού ἡ ἀπάντηση αὐτὴ συνεπιφέρει - στὸ ἐρώτημα: «πότερον ἔστι τι, τὸ ἐπιστατοῦν ἀμφοῖν, καὶ δικαστοῦ τάξιν ἐπέχον, ὃ ἐπὶ θάτερα ἢ θάτερα ἄγει, κρίσει ἢ διαψευσμένη καὶ ἡπατημένη, ἢ ἀληθεῖ· ἢ οὐκ ἔστιν;»²

Ἡ πρόταξη τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ ἐπιτρέπει στὸν Καμαριώτη νὰ ἐπανεέλθει στὴν κύρια θεματικὴ τῶν δύο Λόγων του, δηλαδὴ στὴν περὶ εἰμαρμένης διδασκαλίᾳ τοῦ Πλήθωνα. Ὡς διάυλος τῆς ἐπανόδου τοῦ χρησιμεύ-

1. Ὁ.π.

2. Ὁ.π., σ. 200 κ.έ.

ουν οί δύο πιθανές απαντήσεις τοῦ ἐρωτήματος. Στήν περίπτωση τῆς πρώτης ἐξ αὐτῶν ὁ Καμαριώτης σημειώνει ἀπλῶς πῶς «εἰ μὲν οὐκ ἔστιν οὐδὲν (ἐπιστατοῦν, Ν.Κ.Ψ.)», τότε «οὔτε εἰμαρμένη ἐστίν», ἀλλὰ «παραπλησίως ἔχει τοῖς ἀλόγοις ὁ ἄνθρωπος ... καὶ κατὰ φυσικὴν τινα μόνον ὁρμήν, ἐφ' ἧς ἔτυχε», φέρεται¹. Στὴ δεύτερη, ὡστόσο, περίπτωση ὁ Καμαριώτης δὲν σημειώνει ἀπλῶς, ἀλλὰ διερευνᾷ τὴν ἐλευθερία δράσης τοῦ «ἐπιστατοῦντος» ἢ, ὅπως τὸ ὀνομάζει στὴ συνέχεια, τοῦ «κρίνοντος καὶ αἰρούμενου» θέτοντας δικαιολογημένα τὸ ἐρώτημα, ἂν αὐτὸ «καθ' ἑαυτὸ κρίνει, ἢ δι' ἕτερον». Ἐν τῷ καινούργιῳ ἐρωτήματι ἀπαντήσουμε θετικά, τότε, παρατηρεῖ, «οὐκέτι οὔτε τὸ καλὸν οὔτε τὸ κακὸν ἀκούσιον (ἐστίν, Ν.Κ.Ψ.) διὰ τὸ κρίνον αὐτὸ καὶ αἰρούμενον» ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὸ «διαμαρτάνει ... περὶ τὴν κρίσιν καὶ αἵρεσιν» καὶ μάλιστα «διαμαρτάνει» μὲ τὴ θέλησή του «ὡς οὐκ ἔδει» καὶ μὴ διατηρῶντας, ἐννοεῖται, «τὸ ἀξίωμα, ὃ θεόθεν ἔχειν ἐπιτέτραπται». Ἢ πότε «ἀξίως ἑαυτοῦ» καὶ πότε «ἀναξίως ἑαυτοῦ» κρίση καὶ αἵρεση τοῦ «ἐπιστατοῦντος», συμπεραίνει ὁ Καμαριώτης, ἀποτελεῖ τὴν ἀπόδειξη ὅτι ὁ ἄνθρωπος πράττει ὅ,τι πράττει ἀκολουθώντας ὄχι τὶς ἐπιταγές τῆς εἰμαρμένης, ἀλλὰ «τοῖς ἀλόγοις δυνάμεσιν, αἷς ἀρρήτως συνέζευκται, συγκατασπώμενος καὶ συγκατεθελκόμενος»². Ἐν, ὅμως, ἡ ἀπάντησή μας στὸ ἴδιο ἐρώτημα εἶναι ἀρνητικὴ, ἂν, δηλαδή, δεχτοῦμε ὅτι τὸ «ἐπιστατοῦν» κρίνει «οὐ καθ' ἑαυτόν», ἀλλὰ «δι' ἕτερον», τότε κατὰ τὸν Καμαριώτη τίθεται τὸ ἐρώτημα «τοῦτο τί ἂν εἴη;» Ὁ Πλήθων, βέβαια, ὅπως ἐπισημαίνεται, θὰ ὑποδείκνυε ὡς ἕτερον τοῦ «ἐπιστατοῦντος» ἢ τὴν «φύσιν, ἢ θεόν, ἢ καὶ φύσιν καὶ Θεόν», ἐκ τῶν ὁποίων, ὅπως προστίθεται, «ἐκάτερον ... ἢ καὶ ἄμφω, καθ' εἰμαρμένην» κρίνουν τὶ καλὸν καὶ τὶ κακόν· ὅμως, ὁ Καμαριώτης ἀντικρούοντας γιὰ τελευταία φορὰ τὴν ἔστω ὑποτιθέμενη ἀπάντηση τοῦ ἀντιπάλου του ἀναρωτιέται καὶ πάλι εὐστοχα χρησιμοποιοῦντας τὴν περὶ κολασμοῦ τῶν ἀμαρτημάτων γνωστὴ μας διδασκαλία τοῦ ἴδιου τοῦ Πλήθωνα: «καὶ δὴ πῶς τῶν ἀμαρτανόντων ἢ κόλασις, ἵνα μὴ πολλάκις τὰ αὐτὰ λέγω, μετρία, ἢ δικαία καὶ εὐλογος, δι' ἄλλο μὲν ἀμαρτανόντων, αὐτῶν δὲ κολαζομέ-

1. Πρβλ. δ.π., σ. 202.

2. Πρβλ. δ.π.: «εἰ δ' ἔστι τι τὸ ἐπιστατοῦν, καθ' ὃ κρίνειν καὶ αἰρεῖσθαι δυνάμενον, ἐπὶ θάτερα ἢ θάτερα γίνεται· τοῦτο τὸ κρίνον, καθ' ἑαυτὸ κρίνει, ἢ δι' ἕτερον. ἀλλ' εἰ μὲν καθ' ἑαυτό, οὐκέτι οὔτε τὸ καλὸν οὔτε τὸ κακὸν ἀκούσιον, ὅπερ καὶ ἀληθέστατον· οὐδὲ δι' ἕτερον, ἀλλὰ διὰ τὸ κρίνον αὐτὸ καὶ αἰρούμενον. εἰ καὶ διαμαρτάνει ἔσθ' ὅτε, περὶ τὴν κρίσιν καὶ αἵρεσιν, ἐκούσιως, ὡς οὐκ ἔδει, μὴ διατηροῦν τὸ ἀξίωμα, ὃ θεόθεν ἔχειν ἐπιτέτραπται. καθ' ὧν συγκεκλήρωται, καὶ δὴ μὴ εἶναι δείκνυται εἰμαρμένη. παρὰ γὰρ τὸ κρίνον καὶ αἰρούμενον, ὃ τὸ λογιζόμενον πᾶς ἂν εἴποι δήπου· τότε μὲν ἀξίως ἑαυτοῦ κρίνον τε καὶ αἰρούμενον, τότε δὲ ἀναξίως ἑαυτοῦ, τοῦ οἰκείου ὑποκατακλινόμενον ἀξιώματος, καὶ τοῖς ἀλόγοις δυνάμεσιν, αἷς ἀρρήτως συνέζευκται, συγκατασπώμενον καὶ συγκατεθελκόμενον.»

νων οὕτω παραλόγως, ὡς εἰ καθ' ἑαυτοὺς ἀμαρτάνοντες ἦσαν;»¹

Μὲ τῇ διαπίστωση τοῦ παραλογισμοῦ, ποῦ ἐνυπάρχει στὸν κολασμὸ ἔσων ἀμαρτάνουν «δι' ἕτερον» ἢ «δι' ἄλλο» καὶ ὄχι «καθ' ἑαυτοὺς», ὁλοκληρώνεται οὐσιαστικὰ ὁ πότε θεολογικὸς καὶ πότε φιλοσοφικὸς ἔλεγχος τοῦ περιεχομένου τοῦ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφαλαίου τῆς *Νόμων* συγγραφῆς ἀπὸ τὸν Καμαριώτη, ὁ ὁποῖος στρέφεται πλέον πρὸς τὴν καταγραφή τῶν σημαντικότερων πορισμάτων τῶν δύο *Λόγων* του, ἀφοῦ πρῶτα φροντίσει νὰ φέρει εἰς πέρας τρία ἀκόμη ἐπιμέρους ἐγχειρήματα: Νὰ προβάλλει καταρχὴν τὸν ἀντίπαλό του Πλήθωνα ὡς «κάκιστον ... γεγεννημένον»². νὰ ἐρμηνεύσει στὴ συνέχεια τὴν γνώμη τοῦ τελευταίου γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς «ἐκ τε Θείας καὶ ἐπικήρου σύνθετον φύσεως» σὰν «ἀπολογία» - ποῦ ἐδῶ σημαίνει σὰν ἀπόδειξη - τόσο γιὰ «τὸ μὴ δυνατὸν εἶναι, μὴ ἀμαρτεῖν αὐτὸν» ὅσο καὶ γιὰ τὸ «οὐχὶ καθ' ἑαυτὸν γεγονέναι» αὐτὸν κακόν, ἀφοῦ ὁ ἴδιος «μάλιστα ἐβούλετο μὴ κακὸς εἶναι»³. τέλος, νὰ ἐκθέσει τίς δικές του ἀπόψεις περὶ «προσκαίρου» καὶ περὶ «αἰωνίου» κολασμοῦ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸν δικό του αὐτὴ τῇ φορὰ Θεό⁴.

Στὸν «κάκιστον ... γεγεννημένον» Πλήθωνα, βέβαια, ἀξίζει, ὅπως δὲν παραλείπει νὰ πληροφορήσει ὁ Καμαριώτης τοὺς ἀναγνώστες τῶν *Λόγων* του ἀμέσως μετὰ τὴν καταγραφή τῶν πορισμάτων τους, ὁ αἰώνιος κολασμὸς γιὰ λόγους ἐν πολλοῖς ἤδη γνωστοὺς, ποῦ τώρα ἐμβαπτίζονται στὸ φῶς τῶν δικῶν του περὶ δικαίου πεποιοτήσεων: Γιατὶ «βεβιωκὸς μὲν αὐτὸς ἐν ἀβελτηρίᾳ παντοῖα, ὑπόκρισιν δ' ἐσχάτην, παρὰ πάντα τὸν αὐτοῦ βίον ἐπιδειξά-

1. Πρβλ. δ.π., σ. 202 κ. ἐ.: «εἰ δὲ δι' ἕτερον τοῦτο τί ἂν εἴη; ἢ δηλαδὴ, φαίη ἂν Πλήθων, ἢ φύσιν, ἢ θεόν, ἢ καὶ φύσιν καὶ θεόν· ἐκάτερον δέ, ἢ καὶ ἄμφω, καθ' εἰμαρμένην. οὐ γὰρ οὐδὲν εἰμαρμένης εἶναι χωρὶς. καὶ δὴ πῶς τῶν ἀμαρτανόντων ἢ κόλασις, ἵνα μὴ πολλάκις τὰ αὐτὰ λέγω, μετρία, ἢ δικαία καὶ εὐλογος, δι' ἄλλο μὲν ἀμαρτανόντων, αὐτῶν δὲ κολαζομένων οὕτω παραλόγως, ὡς εἰ καθ' ἑαυτοὺς ἀμαρτάνοντες ἦσαν;»

2. Πρβλ. δ.π., σ. 204.

3. Πρβλ. δ.π.

4. Πρβλ. δ.π., σ. 206 κ. ἐ.: «καὶ θεὸς δὲ ... προσκαίρως τε καὶ αἰωνίως κολάζει· προσκαίρως μὲν, ἐπανορθῶν ὡς τὰ πολλὰ τὰ ἡμαρτημένα, καὶ τὴν κακίαν ἔστιν οὐ πρόβριζον ἐκ μέσου ποιῶν. πῆ μὲν τοὺς πλημμελοῦντας διὰ μετανοίας, καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ κολάζειν πικρίας, εἰς ἑαυτὸν ἐπιστρέφων καὶ ἀνακτώμενος, ἀποπλανηθέντας αὐτοῦ· πῆ δὲ καὶ ἐπὶ σωφρονισμῶ τῶν ἄλλων, τοῦ μὴ τοῖς αὐτοῖς περιπεσεῖν, ὡς τῶν αὐτῶν καὶ αὐτοὺς δεηθῆναι· πῆ δὲ καὶ δι' ἄμφω ὁμοῦ, αὐτῶν τε τῶν κολαζομένων, καὶ ἐτέρων πη αὐτῶν μετριωτέρων γινομένων κολάσει. ἔσθ' ὅτε δὲ καὶ ἀνιάτως ἐνίους ἔχοντας, ὡς σεσηπότα περιτέμνων μέλη, καὶ ἀναιρῶν· ἵνα μὴ τῆς σηπεδόνης, τῶ συνεθισμῶ τε καὶ τῇ ἐγγύτητι, καὶ τοῖς ὑγιαίνουσι μεταδοῖεν. ἐπεὶπερ ὡς ὁ ἀπόστολὸς φησι, φθείρουσιν ἡθὴ χρηστά, ὁμιλῖαι κακαί. προσκαίρως μὲν οὖν οὕτω, καὶ διὰ ταῦτα, κολάζει θεὸς· αἰωνίως δέ, οὐκέτι ἐπανορθῶν. μετὰ γὰρ τὸ ἀποθανεῖν, οὐκέτι οἶόν τε ἐπανορθωθῆναι οὐδένα. τῶν γὰρ ἀγώνων καὶ τῆς ἐπανορθώσεως ὁ παρῶν καιρὸς τε καὶ βίος, ὁ δὲ μέλλων, ἀνταποδόσεως.»

μενος, καὶ βιβλία καταλειπῶς ... πάντας ἐμελλεν τῆς μακαριότητος ἀποσχοινίζειν καὶ τάγαθουῦ»¹. γιατί μερίμνησε, ὥστε «μὴδ' ἀποθανῶν ... παύσαιτο τῷ τῶν ἀνθρώπων λυμαίνεσθαι γένει»². γιατί καὶ «ἀποθανῶν ... τὸ ἄσβεστον ἐκεῖνο πῦρ ἐπεγείρει, καὶ ταῖς αἰωνίαις παραπέμπει κολάσεσιν»³. γιατί δὲν ἀκολούθησε τοὺς «οὐκ ἔξω τοῦ καλοῦ πεφιλοσοφηκότας καὶ βεβιωκότας», ἀλλὰ ἐκείνους, «οἱ τὴν τοῦ πυρὸς ἐνέργειαν, ἐπὶ τὰ χεῖρω ἐπιμέρισαν ἑαυτοῖς»⁴ κ.λ.π. Ὅσο πιὸ ἡχηρὰ ἀκούγονται τὰ μεγάλα λόγια τοῦ Καμαριώτη, ὅταν αἰτιολογεῖ τὴν ἐκ μέρους του ἐκδοσὴ τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης εἰς βάρος τοῦ ἀντιπάλου του, τόσο πιὸ πολὺ μᾶς ἀποκαλύπτεται τὸ μένος του ὡς μαχόμενου θεολόγου, ποὺ δέσμιος τῆς δικῆς του ἀλήθειας ὄχι μόνον ἀπορρίπτει τὴν Πληθῶνεια σύλληψη τοῦ θείου, ἀλλὰ τείνει νὰ ταυτίσει τὸν εἰσηγητὴ τῆς μετὰ τὴν ἐννοια τοῦ κακοῦ. Τὸ μένος τῶν μαχητῶν, ποὺ ἀποφορτίζεται σὲ μεγάλα λόγια, μπορεῖ, ὡστόσο, νὰ ἀποτελέσει πολύτιμο ὁδηγὸ ἔρευνας καὶ γιὰ τὸν ὄρισμὸ τοῦ μεγέθους τῶν ιδεολογικῶν συγκρούσεων στὴν κοινωνία μιᾶς ἐποχῆς καὶ γιὰ τὴ διακρίβωση τῶν μὴ συμβατῶν μετὰ τὴ λογικὴ τῆς πειθοῦς μέσων ἐπιβολῆς τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀλήθειας στὰ μέλη αὐτῆς τῆς κοινωνίας.

Ἄπο αὐτὴν τὴν ἀποψη τὸ μένος τοῦ Καμαριώτη στὴν ὅποια ἀποφορτισή του στὸ κείμενο τῶν δύο Λόγων του θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς μία διάθλαση τῆς ιστορικῆς πραγματικότητος τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων ἀμέσως μετὰ τὴ βίαιη ἐνσωμάτωση του στὴν εὐρυχωρία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας - μία διάθλαση, ἢ ὅποια παρὰ τὴ μονομέρειά της εἶναι τουλάχιστον ἐνδεικτικὴ τῶν ἐμμονῶν ἐνὸς μέρους αὐτοῦ τοῦ Γένους σὲ ἀντιλήψεις, ποὺ οἱ περιστάσεις ἴσως νὰ εἶχαν ξεπεράσει. Ἐτσι δὲν ἀποροῦμε γιὰ τὸ ὅτι ὁ Καμαριώτης πολὺ συχνὰ πρῶτα περιγράφει μὲ τὰ πλέον μελανὰ χρώματα τὴν ἀσέβεια τοῦ Πλήθωνα καὶ ὕστερα ἀναπτύσσει τὴν ὅποια ἐπιχειρηματολογία γιὰ νὰ ἀνασκευάσει τίς ὅποιες θέσεις του, οὔτε γιὰ τὸ ὅτι τοὺς δύο Λόγους του ἐπιστέφει μὲ μία αὐτοσχέδια προσευχὴ του στὸν «βασιλέα» Χριστό, «τὸν τῷ Πατρὶ συνάναρχον καὶ συναῖδιον Λόγον»⁵, τὸν ὁποῖο ἐκτὸς τῶν ἄλλων παρακαλεῖ νὰ βοηθήσει τοὺς «ἐπαγγελλομένους ἐκ

1. Ὁ.π., σ. 218.

2. Ὁ.π.

3. Ὁ.π.

4. Ὁ.π., σ. 220.

5. Τὸ κείμενό της περιλαμβάνεται στὸν ἐπίλογο τῶν δύο Λόγων, ποὺ ἐξέδωσε τὸ ἔτος 1955 ὁ Charles Astruc στὸν ἑνατο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Scriptorium*, στὸ ὁποῖο καὶ παραπέμπουμε. Ἡ διάκριση τῶν ἐκδόσεων τοῦ Reimar καὶ Astruc ἐμφαίνεται στὴν σελιδαρίθμησή τους (2-230 γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1721, 246-262 γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1955). Τὸ παράθεμά μας προέρχεται ἀπὸ τὴ σ. 258, VIII 1-2.

χριστιανικῶν ἀποδεικνύναι λόγων εἶναι τε εἰμαρμένην ... τὸν τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας φωτισμὸν φωτισθῆναι»¹. Ὡς θεολόγος καὶ δὴ μαχόμενος ὁ Καμαριώτης γνώριζε κάλλιστα νὰ ἀπευθύνεται ἀπὸ τὴν ἐπαλξὴ τῆς δικῆς του πίστεως ὄχι στὸν ἤδη νεκρὸ ἀντίπαλό του², ἀλλὰ στοὺς τυχόν θιασιῶτες τῶν διδασκαλιῶν του³ καὶ - προπάντων! - στὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, στὸ ὁποῖο κάποιοι, ὅπως πληροφορούμαστε τώρα, ἐπαγγέλλονταν νὰ ἀποδείξουν τὴν ὑπαρξὴ τῆς εἰμαρμένης με «χριστιανικούς λόγους». Γι' αὐτὸ καὶ κύρια μέριμνά του φαίνεται πὼς ἦταν τελικὰ ἡ περιφρούρησις τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἀπὸ τοὺς κινδύνους ἐξαπάτησής του κι ἄς δῆλωνε στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου Λόγου του πὼς δὲν φοβᾶται «μὴ ἐξαπατηθῆ τις τῇ δυνάμει τοῦ Πλήθωνος λόγου»⁴. Γιὰ κάθε πιστὸ μεγαλύτερη βαρύτητα ἀπὸ τέτοιου εἴδους δηλώσεις ἔχει ἀναμφίβολα ἡ ἐμμεση ἀπειλὴ τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου Λόγου του, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁποῖος ἀκολουθήσει «τὰ τῶν Ἑλλήνων ἀσεβήματα» αὐτὸς θὰ γνωρίσει «ἐν ἡμέρᾳ ἐπαγωγῆς τὰ ἐπίχειρα τῆς οἰκείας ἀσεβείας»⁵.

Ἡ οὕτως ἢ ἄλλως ὑπαρκτὴ μέριμνα τοῦ θεολόγου Καμαριώτη γιὰ τὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μᾶς ἐπιτρέπει, ὡστόσο, νὰ διατυπώσουμε μία ὑπόθεση: Ἡ ἐκ μέρους του τόσο διεξοδικὴ ἐξέταση τῆς περὶ εἰμαρμένης διδασκαλίας τοῦ Πλήθωνα δὲν ἀποκλείεται, ὑποθέ-

1. Ὁ.π., σ. 259, X 1-10: «Εἶη δὲ καὶ τοὺς ἔτι <...>, βιβλία συντιθέντας εἰμαρμένης πέρι, ὡς ἐνίων ἔστιν ἀκούειν λεγόντων, καὶ ἐπαγγελιομένους ἐκ χριστιανικῶν ἀποδεικνύναι λόγων εἶναι τε εἰμαρμένην καὶ αἰτίαν γινομένων εἶναι τινῶν, ὅπερ ἀμήχανον, ἕως ἂν ὄλως ἐναριθμούμενος τῷ χριστιανικῷ τελῇ τις πληρώματι, τοίνυν εἶη γε καὶ αὐτοῦς, εἰ καὶ τινες ὄλως εἶεν οἱ τοῦτο οὐκ οἶδ' ὅθεν τε καὶ ὅπως τολμῶντες τε καὶ ἐπαγγελλόμενοι, τὸν τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας φωτισμὸν φωτισθῆναι, καὶ σὺν ἡμῖν τὸ τῆς ἀληθείας παναρμόνιον ἀνακρούσασθαι μέλος, τὴν ἐνυπόστατον οἰκειομένους ἀλήθειαν, ἣν τὸν εἰμαρμένην τιθέμενον πρεσβεύειν ἀμήχανον.»

2. Ὁ Πλήθων εἶχε πεθάνει τρία περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφὴ τῶν δύο Λόγων τοῦ Καμαριώτη καὶ συγκεκριμένα στίς 26 Ἰουνίου 1452.

3. Ὁ Καμαριώτης ἀναφέρεται σ' αὐτοὺς τόσο στὴν ἀρχὴ ὅσο καὶ στὸ τέλος τῶν Λόγων του. Πρβλ. ὁ.π., σ. 4: «ἃ μὲν ἄλλα βεβλασφήμηκεν, οὐ τοῦ παρόντος ἐξελέγχειν καιροῦ, ἐπεὶ μηδ' ἐξεγένετο πη ἡμῖν τῶν ἄλλων οὐδενὶ ἐντετυχηκέναί. πολλὰ δὲ ταῦτα εἶναι, καὶ ἀλλήλοις ἅπαντα παραπλήσια, καὶ τῆς αὐτῆς, ὡς οὕτως εἰπεῖν, κεραμείας, καὶ ἀκούομεν, καὶ πιστεύομεν· τηρεῖσθαι δὲ παρὰ τοῖς τὰ ἐκείνου ἐλομένοις τε καὶ τιμῶσιν. εἶναι γὰρ δὴ φεῦ! εἶναι τινὰς καὶ ἄλλους τοὺς μετασχηκότας τῆς πληθωνικῆς λύμης, καὶ ἣν ἐκεῖνος ἔτεκε πονηρίαν, δεξαμένους ἀσμένως.» Πρβλ. καὶ σ. 256, III 1-10: «Τὸ δὲ καὶ ἄλλους τὰ ἐκείνου ἀσπάσασθαι, τοῦτο δὴ καὶ παγχάλεπον, καὶ οὐδὲ συγγνώμης οὐδεμιᾶς ἄξιον, ἵνα τι μετριώτερον εἶπω, εἰ καὶ τις ὄλως ἐκεῖνον τε καὶ τὰ ἐκείνου ἐν ζήλω καὶ τιμῇ τίθεται.»

4. Πρβλ. ὁ.π., σ. 6.

5. Πρβλ. ὁ.π., σ. 258, VII 12-14: «Εἰ δὲ τις ὄλως καὶ εἶη γε τοιοῦτος, αὐτὸς μὲν τὴν αὐτοῦ βαδιζέτω, ἐν ἡμέρᾳ ἐπαγωγῆς τὰ ἐπίχειρα τῆς οἰκείας ἀσεβείας ἀποληψόμενος.»

τουμε, να αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος της επίσημης Ἐκκλησίας να αποκρούσει τὸν κίνδυνο ἐπιστροφῆς ἐνός τμήματος τοῦ χριστεπώνυμου πληρώματός της καὶ συγκεκριμένα τῶν Ἑλλήνων στὴ θρησκεία τῶν μακρινῶν προγόνων τους - τὸν κίνδυνο ποὺ κατὰ τὴ γνώμη ἐνίων ἢ πολλῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τῆς τότε ἐποχῆς συνιστοῦσε ὁ κύκλος τῶν φιλοσοφούντων τοῦ Μυστρά. Ὁ ἀγαπημένος μαθητῆς τοῦ θεολόγου Σχολαρίου καὶ μετέπειτα Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γενναδίου ἴσως νὰ συνέχισε, δηλαδή, τὶς προσπάθειες τοῦ ἀγαπημένου του διδασκάλου, ὁ ὁποῖος, ἄς μὴν λησμονοῦμε, κατέχει μίαν θέση στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων μας γιὰ δύο κυρίως λόγους - γιατί μετακένωσε στὴν ἑλληνικὴ διανόηση τῆς 15ης ἐκατονταετηρίδας τὶς ἀρχές τῆς θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Λατίνου Θωμᾶ Ἀκινάτη (Ροκασέκα / Ἀκουῖνο 1225 - Μοναστήρι Κιστερκιανῶν τῆς Φανασόβα 1274) καὶ γιατί μὲ μία σειρά συγγραφῶν του πρωτοστάτησε στὴν ἐκστρατεία «κατὰ τῆς ἑλληνικῆς πολυθείας»¹, τὴν ὁποία ὁ Πλήθων φαίνεται νὰ θεωροῦσε ὡς σωσίβιο σωτηρίας τοῦ καταποντιζόμενου Γένους του στὴ δίνη τῆς νικηφόρας ἐπέλασης τῶν Ὀθωμανῶν². Ἄλλωστε, πολὺ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς ἀπλῶς τυχαία ἢ σύμπτωση τῶν δύο ἀνδρῶν ὡς πρὸς τὴν ἀρμόζουσα τύχη στὰ ἔργα τοῦ Πλήθωνα γενικὰ καὶ στὴν *Νόμων* συγγραφή ἰδιαίτερα: Τὰ «πάντα πάσης ἀσεβείας ἀνάμεστα» βιβλία τοῦ Πλήθωνα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ἄς σημειωθεῖ, ὁ ἴδιος «ἐνέτυχε» μόνο τὸ γνωστὸ μας κεφάλαιο «Περὶ εἰμαρμένης», θὰ πρέπει νὰ παραδοθοῦν, εἰσηγεῖται ὁ Καμαριώτης, στὸ πῦρ, «ἵνα μὴ», ὅπως προσθέτει, «καὶ εἰς ἕτερον

1. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν τίτλο ἐνός βιβλίου του, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια ἀποδίδεται πλήρως. Γιὰ τὴ θέση τοῦ Γενναδίου στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας πρβλ. Β. Ν. Τατάκη, *Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία*, μετάφραση Εὔας Κ. Καλπουρτζῆ, ἐκδ. Ἐταιρείας σπουδῶν νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ γενικῆς παιδείας, Βιβλιοθήκη γενικῆς παιδείας ἀρ. 5, Ἀθήνα 1977, σσ. 277-278· Paul Tavardon, "Georges Scholarios, un Thomiste Byzantin?" *Βυζαντιακά* 3/1983, σσ. 59-74· Ἀθανασίου Ἀγγέλου, «Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος καὶ ἡ ἄλωση», στὸν συλλογικὸ τόμο *Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης, Σχολάριος καὶ ἡ ἄλωση*, στὸν συλλογικὸ τόμο *Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης*, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Εὐαγγέλου Χρυσοῦ, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα χ.χ., σσ. 99 - 132· Γιάννη Α. Δημητρακοπούλου, «Ὁ ἀντι-πληθωνισμὸς τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου - Γενναδίου Β' ὡς ρίζα τοῦ φιλοθωμανισμοῦ του καὶ ὁ ἀντι-χριστιανισμὸς τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος ὡς ρίζα τοῦ ἀντιαριστοτελισμοῦ του», στὰ Πρακτικὰ α' ἐπιστημονικῆς συνάντησης μὲ θέμα *Βυζάντιο, ὁ κόσμος του καὶ ἡ Εὐρώπη* (Μυστράς, 26-28 Μαΐου 2000), Ἀθήνα - Μυστράς 2001, σσ. 109-127.

2. Πρβλ. Θεοδώρου Στ. Νικολάου, *Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ*, ἐκδ. Κέντρου βυζαντινῶν ἐρευνῶν, Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται ἀρ. 13, Θεσσαλονίκη 1974, ἰδιαίτερα σσ. 42-45 (γιὰ τὴ θέση τοῦ Πλήθωνα στὶς διεργασίες τῶν «παρατάξεων καὶ ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων» τῆς ἐποχῆς του) καὶ σσ. 100-102 (γιὰ τὶς διακηρύξεις τοῦ Πλήθωνος «ἔσον ἀφορᾶ εἰς τὴν γένεσιν τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος»).

ἀγῶνα λόγων ἀναγκασθείημεν καταστῆναι»¹. Τὴν εἰσήγησιν τοῦ μαθητοῦ τοῦ προσυπογράφει ὡς πρὸς τὴν *Νόμων συγγραφή* καὶ ὁ διδάσκαλός του Γεννάδιος, ὁ ὁποῖος στὴ σύντομη ἐπιστολικῷ χαρακτήρα πραγματεία του *Περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ*, καὶ κατὰ τῆς ἐλληνικῆς πολυθείας γνωστοποιεῖ στοὺς ἀναγνώστες του ὅτι «ἀνέπεμψε» στὴ Θεοδώρα Ἀσημίνα, σύζυγο τοῦ δεσπότη Μωρέως Δημητρίου Παλαιολόγου, τὸ συγκεκριμένο ἔργο «ἐπιστείλας αὐτῇ διδόναι πυρί»².

Πέρα ἀπὸ τὴν ὅποια ὑπόθεσις γιὰ τὴν ἔνταξιν ἢ τὴν μὴ ἔνταξιν τῆς ὅλης προσπάθειας τοῦ Καμαριώτη σὲ κάποιο εὐρύτερο πρόγραμμα ἀπόκρουσης τοῦ κινδύνου, πού συνιστοῦσαν γιὰ τὸ πλήρωμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὁ Πλήθων καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, ἡ ἐκτίμησή μας γιὰ τὴν περὶ εἰμαρμένης διαμάχην θὰ πρέπει νὰ προβληθεῖ καὶ στὴ διάστασιν τῆς ριζικῆς ἀλλαγῆς τῶν συνθηκῶν, πού ἐπέφερε γενικὰ ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης στὴ ζωὴ τῶν χριστιανῶν κατοίκων της. Ὁ Καμαριώτης στὴ προτελευταία παράγραφον τοῦ δευτέρου τῶν *Λόγων* του ἀναφέρεται σ' αὐτὴν τὴν ἀλλαγὴν, στὴν ὁποία μάλιστα ἀποδίδει ἐν μέρει τὸν ἐνίοτε «ἄσυντελῆ» καὶ «ἀδέξιο» λόγο τοῦ κειμένου του, πού, ὅπως σημειώνει, «ἐν πολλῇ τῇ ἐκ τοῦ αἰχμάλωτον γενέσθαι τῶν λογισμῶν ἀνωμαλίᾳ καὶ συγχύσει συντέθειται» ἐξαιτίας τῆς ὑποδούλωσης «τῆς κοινῆς χριστιανῶν πατρίδος ὑπὸ τοῖς βαρβάροις», οἱ ὁποῖοι προξένησαν σ' αὐτὴν καὶ τοὺς «πολίτες» της «τὰ πάνδεινα». Τὸ «ἄσυντελές» καὶ «ἀδέξιον» τοῦ λόγου του, ὅμως, ὀφείλεται, ὅπως ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ, καὶ στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος «ἄνω τε καὶ κάτω περιπλανώμενος» δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα ἀκόμῃ καὶ κατὰ τὸ «τρίτον ἔτος ἤδη ... ἔωρακένας βιβλίον»³.

1. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, *ὁ.π.*, σ. 208 κ.έ.: «ὡς κἀντεῦθεν ἡμῖν γίνεσθαι δῆλον, καὶ ἕτερα αὐτῶ πεπραγματεῦσθαι, ἡσεβῆσθαι δὲ μᾶλλον εἰπεῖν οἰκειότερον, βιβλία, πάντα πάσης ἀσεβείας ἀνάμιστα. εἰ καὶ μήπω τῶν ἄλλων οὐδὲν οὐδέ ὥπται ἡμῖν, μηδὲ ὀφθείη, πυρὶ πάντων ζήλω εὐσεβείας παραδοθέντων ὑπὸ παντός, ἵνα μὴ καὶ εἰς ἕτερον ἀγῶνα λόγων ἀναγκασθείημεν καταστῆναι. μόνω δὲ τῶ περὶ εἰμαρμένης ἐνετύχομεν, καὶ ὡς παρασκευῆς εἶχομεν, ἀπηντήσαμεν πρὸς αὐτό, τὴν ἐνοῦσαν αὐτῶ ἀβελτηρίαν τε καὶ ἀσεβείαν ἐξελέγοντες.»

2. Πρβλ. Γεωργίου Σχολαρίου-Γενναδίου, *Περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ, καὶ κατὰ τῆς ἐλληνικῆς πολυθείας*, ἐκδ. L. Petit, X. A. Sideridès, M. Jugie (: *Ἀπαντα τὰ εὐρισκόμενα IV*), Παρίσι 1935, σ. 171, στ. 8-10.

3. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, *ὁ.π.*, σ. 258, IX 1-13: «Εἶη ταῦτα ταύτη, κοινῇ πᾶσιν ὁμοίως, σφίσι τε καὶ ἡμῖν· ἐμοὶ δὲ ἰδιά, καὶ τὸ μὴ πάντη τὸν παρόντα δόξαι λόγον ἄσυντελῆ, μηδὲ πάνυ τοι πάντα καὶ ὄντιν οὖν αὐτοῦ καταγῶναί τε καὶ καταφρονῆσαι· εἰ γὰρ καὶ ἄλλως τε καὶ ὅτι ἐν πολλῇ τῇ ἐκ τοῦ αἰχμάλωτον γενέσθαι τῶν λογισμῶν ἀνωμαλίᾳ καὶ συγχύσει συντέθειται, τῆς κοινῆς χριστιανῶν πατρίδος ὑπὸ τοῖς βαρβάροις γεγενημένης, καὶ τὰ πάνδεινα αὐτῆς τε καὶ τῶν πολιτῶν αὐτῆς πεπονθῆναι, καὶ τοῦ τρίτου ἔτος ἤδη τοῦτο σχεδὸν οὐδ' ἔωρακένας βιβλίον, ἄνω τε καὶ κάτω περιπλανώμενον, οὐ-

Ἡ μαρτυρία τοῦ Καμαριώτη γιὰ «τὰ πάνδεινα», πού ὑπέφεραν οἱ κάτοικοι τῆς «κοινῆς χριστιανῶν πατρίδος» ἀπὸ τοὺς «βαρβάρους» μετὰ τὴν ἄλωσή της, εἶναι ἀναμφίβολα πολλαπλὰ ἐρμηνεύσιμη. Καὶ μόνο ἡ ἀναφορὰ στὸ «τρίτον ἔτος ἤδη», δηλαδή στὸ ἔτος 1455, κατὰ τὸ ὁποῖο ἐκπονήθηκε ἡ ὀλοκληρώθηκε ἡ ἐκπόνηση τῶν *Λόγων* του¹, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὡς ἓνα σημεῖο στὸ πρόσωπο τοῦ Καμαριώτη τὸν λόγιό, ὁ ὁποῖος - ἂν δεχτοῦμε ὡς ὀρθή τὴν ὑπαρξὴ τῶν οὕτως ἢ ἄλλως συμβατικῶν τομῶν τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι - ἐμφανίζεται νὰ ἐγκαινιάζει κατὰ κάποιον τρόπο, ἔστω καὶ τυπικά, μία καινούργια, μακρὰ καὶ ἀρκούντως ἀξιόλογη στὴν ἰδιαιτερότητά της περίοδο τῆς ἐλληνικῆς διανόησης, τὴν περίοδο τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ Καμαριώτης δὲν παύει ἀσφαλῶς νὰ ἀνήκει οὐσιαστικά στὴν πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση ἐλληνικὴ διανόηση, ἓνα φιλοσοφικο-θεολογικὸ ζήτημα τῆς ὁποίας διερευνᾷ στὸ «τρίτον ἔτος» τῆς νέας περιόδου ὡς ζήτημα, πού συνέχιζε νὰ ἀπασχολεῖ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς παρὰ τὴν ὅποια ἀλλαγὴ ἐπέφερε στὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς ἢ ὑποδούλωση «τῆς κοινῆς χριστιανῶν πατρίδος ὑπὸ τοῖς βαρβάροις». Τὸ ζήτημα, ἄλλωστε, τῆς πολυθείας δὲν ἦταν μόνο θεωρητικὸ. Ἡ τραγικότητα τῆς βαθμιαίας καὶ ὀρατῆς πλέον ἀπὸ πολλοὺς πτώσης τῆς «κοινῆς πατρίδος» ὀδήγησε τὸν θεολογούντα φιλόσοφο Πλήθωνα στὴ διατύπωση τῆς πρότασης ἐπαναφορᾶς στὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων τῆς λατρείας τοῦ δωδεκαθέου καὶ ὁ φιλοσοφῶν θεολόγος Καμαριώτης συνέχισε τὸν ἀγῶνα τοῦ διδασκάλου του Σχολαρίου ἢ Γενναδίου γιὰ τὴν ἀπόκρουση τοῦ κινδύνου ἐπιστροφῆς ἐνὸς μέρους τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας σὲ κατ' αὐτοὺς ξεπερασμένες συλλήψεις τοῦ θεοῦ. Ἐπιπλέον, ἡ διερεύνηση τοῦ ζητήματος τῆς εἰμαρμένης καὶ τοῦ συνυφασμένου μὲ αὐτὴν ζητήματος τῆς ἐλευθερίας ἀνταποκρινόταν ἀναμφίβολα στὸν προβληματισμό, πού διακατεῖχε τὸ δίχως ἄλλο ὄσους ἐκ τῶν προτέρων ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων συνειδητοποιοῦσαν τὶς ριζικὲς ἐπὶ τὰ χεῖρω ἀλλαγές, τὶς ὁποῖες θὰ ἐπέφερε ἢ εἶχε κιόλας ἐπιφέρει ἢ προβλεπόμενη ἢ ἤδη πραγματοποιημένη ὑποταγὴ τους στοὺς «βαρβάρους» Ὀθωμανούς.

Ὁ Καμαριώτης, ὥστόσο, φαίνεται νὰ μὴν εἶναι παντελῶς ξένος πρὸς ὅσα ἀκολούθησαν τὴν ἄλωση τῆς Πόλης καὶ μάλιστα ὄχι μόνο γιὰτί, ὅπως μόλις ἐπισημάναμε, ἀποτυπώνει στὸ ἔργο του καὶ τὸν ὅποιο προβληματισμὸ τῶν «πολιτῶν» της, πού κατὰ τὴ μαρτυρία του ἐπὶ τρία περίπου χρόνια ὑπέφεραν «τὰ πάνδεινα» ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς της, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο με-

κουν ὅσα γε καὶ ἀναγνώνας, εἰ τοίνυν οὕτω κάκ τοιαύτης συντεθείς παρασκευῆς φαύλως ἄλλως ἐστὶν ἔχων, ἀλλὰ τῷ φωτὶ τῆς ἀληθείας, θαρρούντως πάνυ φημί, περιουγάζεται πάντοθεν δι' ὃ καὶ μόνον, εἴη μὴ οὕτως αὐτοῦ τινὰ καταγνώνας, ὡς καὶ ... ἀλήθειαν πρεσβεύει ἀπώσασθαι.»

1. Πρβλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Astruc, ἐκδότῃ τοῦ ἐπιλόγου, ὁ.π., σσ. 259 κ.ε.

θοδολογικῆς ὑφῆς κυρίως λόγο. Ἀναφέρομαι στὴ μέθοδο, τὴν ὁποία ἀκολούθησε στοὺς δύο Λόγους του γιὰ νὰ ἀνασκευάσει τὶς περὶ εἰμαρμένης ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνα ἀναπτύσσοντας ἐπιχειρήματα, ποὺ σταθερὴ εἰσαγωγή ἢ ἐπωδὸ τους εἶχαν συνήθως φράσεις καὶ ἐκφράσεις προσβλητικοῦ χαρακτήρα γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀντιπάλου του, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, «βλασφημίαν εἰς τὸ ὕψος λαλήσας» (ὁ Πλήθων Ν.Κ.Ψ.)¹, «σοφιστικῶς ἄγαν αὐτὸν (τὸν Πλήθωνα, Ν.Κ.Ψ.) μετερχόμενον, ἀσεβῶς δὲ μᾶλλον εἰπεῖν οἰκειότερον»², «ἀθεώτατος Πλήθων, τοὺς μὴ ὄντας (θεοὺς, Ν.Κ.Ψ.) εἶναι τιθέμενος»³ κ.λ.π. Ἡ μέθοδός του, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε, δὲν ἔμεινε χωρὶς μιμητές. Χαρακτηριστικὴ ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ λογοθέτου καὶ Μεγάλου ρήτορα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κὺρ Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου [Κόρινθος (;) μέσα 15ου αἰ. - Κωνσταντινούπολη 1530/31], ὁ ὁποῖος ἐξήντα περίπου χρόνια ἀργότερα φαίνεται πῶς ἐπέλεξε ὡς πρότυπό του τοὺς δύο Λόγους τοῦ Καμαριώτη γιὰ νὰ ἀποκρούσει καὶ πάλι τὸν κίνδυνο τῆς «παλαιᾶς Ἑλλήνων περὶ θεοὺς βδελυγμίας», ποὺ κατὰ τὴν ἀποψή του προσπάθησε νὰ ἐπανεισαγάγει στὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὄχι μόνον ὁ Πλήθων, ἀλλὰ καὶ ὁ μαθητὴς του Βησσαρίων (Τραπεζούντα 1403 - Ραβέννα 1472)⁴. Ἀναπτύσσοντας στὸν περὶ Μάρκου ... καὶ κατὰ Γεμιστοῦ καὶ Βησσαρίωνος λόγο του τὴν ἄκρως ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ ἱστοριοφιλοσοφικὴ σκοπιὰ ἐπιχειρηματολογία του ὁ κὺρ Μανουὴλ παρεξέκλινε συχνὰ σὲ ὑβρεις γιὰ τοὺς δύο ἐκπροσώπους τῆς ἐλληνικῆς διανόησης τοῦ προγενέστερου τοῦ αἰῶνα χαρακτηρίζοντάς τους πότε «θεομάχους τε καὶ πολυειδῶς διεφθαρμένους»⁵, πότε «πολυειδῶς κατὰ νοῦν διεφθαρμένους

1. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 4.

2. Ὁ.π., σ. 14.

3. Ὁ.π., σ. 36.

4. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου πρβλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Οἱ μεγάλοι ρήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των», *Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 16/1962, σσ. 20-25· Κυριακῆς Μαμώνη, «Μανουὴλ Κορίνθιος κατὰ Λατίνων καὶ κατὰ Πλήθωνος» *Πρακτικὰ β' τοπικοῦ συνεδρίου κορινθιακῶν ἐρευνῶν* (Παράρτημα Πελοποννησιακῶν ἀρ. 12), Ἀθήνα 1986, σσ. 209-219· Νίκου Κ. Ψημμένου, «Ὁ Λόγος τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου κατὰ Γεμιστοῦ καὶ Βησσαρίωνος», *Πρακτικὰ διεθνoῦς συνεδρίου μὲ θέμα Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ κοινωνία*, Ἀθήνα 1995, σσ. 15-27. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν Λόγων τοῦ Καμαριώτη, ὁ.π., σ. 2.

5. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ λόγου αὐτοῦ: *Τοῦ κὺρ Μανουὴλ τοῦ μεγάλου ρήτορος Λόγος περὶ Μάρκου τοῦ ἀγιοτάτου Μητροπολίτου Ἐφέσου καὶ τῆς ἐν Φλωρεντία Συνόδου, καὶ κατὰ Γεμιστοῦ καὶ Βησσαρίωνος, καὶ ἀνατροπῆ τῶν δυσσεβῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*. Δημοσιεύτηκε τὸ 1886 στὴν Πετρούπολη ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρίτη Ἀρσένιο (*Christianskoje Ctenije*, τόμος 2, σσ. 102-162) καὶ τὸ 1923 στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν Louis Petit [*Patrologia orientalis*, τόμος 17ος, τχ. 2, σσ. 491-522 (353-384), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση: Turnhut 1974].

τε καὶ πεπλανημένους»¹ καὶ τότε «κοινωνοὺς καὶ μετόχους» τῆς «πρὸς ἀρετὴν ἀντιθέτου καὶ δυσσεβείας καὶ πολυθέου πλάνης»².

Ὁ συνδυασμὸς ὕβρεων καὶ ἐπιχειρημάτων ἀποτελεῖ, βέβαια, στὴν καθ' ἡμᾶς χριστιανικὴ Ἀνατολὴ παλαιὰ παράδοση, οἱ ἀπαρχές τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ κείμενα ἀρκετῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ ἀπολήξεις τους σὲ πύρινους κατὰ κανόνα λόγους σύγχρονών μας ἀρχηγίσκων μικρῶν ἢ μεγάλων ομάδων κρούσης. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ λόγος περὶ προτύπου ὡς ἓνα σημεῖο περιττεύει. Δὲν περιττεύει, ὅμως, ἡ ἀναζήτηση συγγενειῶν στὴν προσέγγιση μὴ ἀρεστῶν σὲ φιλοσοφοῦντες θεολόγους ἀντιλήψεων, ὁ καταγγελτικὸς λόγος τῶν ὁποίων θυμίζει συνήθως κείμενα ἀφορισμῶν³, ὅπως δὲν περιττεύει καὶ ἡ διακρίβωση τῆς ἰδιάζουσας συχνὰ στάσης τους ἀπέναντι στὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Ὁ Καμαριώτης στὴ γνωστὴ μας μαρτυρία του, γιὰ παράδειγμα, ἀναφέρεται στὰ «πάνδεινα», ποὺ προξένησαν οἱ «βάρβαροι» Ὀθωμανοὶ στὴν Πόλη καὶ στοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς ὄχι γιὰ νὰ ἐντοπίσει τὰ γενεσιουργὰ αἰτία τους ἢ γιὰ νὰ τὰ ἐρμηνεύσει μὲ βάση, ὅπως ἐνδεχομένως θὰ περιμέναμε, τὴ διδασκαλία περὶ «προσκαίρου» καὶ «αἰωνίου» κολασμοῦ, ποὺ ὁ ἴδιος ἀνέπτυξε⁴, ἀλλὰ γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὸ «ἀσυντελές» καὶ «ἀδέξιον» τοῦ λόγου του στοὺς δύο Λόγους του. Ἡ ἀπόμακρη καὶ τελικὰ ἰδιωτικὴ στάση του ἀπέναντι στὰ γεγονότα, ποὺ παρατηρεῖται καὶ μεταξὺ φιλοσόφων καὶ ἀπὸ πολλοὺς κρίνεται γενικὰ ἐκ προοιμίου ὡς καταδικαστέα, εἶναι μᾶλλον ἐνδεικτικὴ τῆς ἀποκλειστικῆς ἐκ μέρους του σύλληψης τῆς πραγματικότητας, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, ταιριάζει ἀναμφίβολα καὶ μὲ τὴν πεμπτουσία τῆς ἐπιστήμης, ποὺ διακονεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ἀπαξίωσή του ὡς φιλοσοφοῦντος ἔστω θεολόγου ἢ στὴν παραγνώριση τῆς σημασίας τοῦ ἔργου του γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἀπαρχῶν τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, ἡ ὁποία, ἂς μὴν ξεχνοῦμε, στὰ πρῶτα τῆς βήματα ἀκολούθησε κατεξοχὴν τὶς ὀρίζουσες τῆς θεολογίας, ποὺ ἄξια θεραπαινίδα τῆς ἐπέλεξε τὴ «δέσποινα τῶν ἐπιστημῶν»⁵.

1. Ὁ.π., σ. 517 (379).

2. Ὁ.π., σ. 520 (382).

3. Πρβλ., γιὰ παράδειγμα, τὸ κείμενο τοῦ ἀφορισμοῦ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη (Ἀνθρακίτης Ζαγορίου 1660 - Ἰωάννινα λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1749) ἀπὸ τὴν Σύνοδο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὸν Αὐγούστο τοῦ 1723 (: Νικ. Ι. Πανταζοπούλου - Δέσπ. Τσοῦρκα-Παπαστάθη, *Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης* ιζ'-ιβ' αἰ., Δικαιικὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα ἀρ. 1, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 123-126, καὶ Νίκου Κ. Ψημμένου, *Ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία*, ὁ.π., τ. Β', Φιλοσοφικὴ καὶ πολιτικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 27, Ἀθήνα 1989, σσ. 439-446).

4. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 206 κ.έ.

5. Πρβλ. Νίκου Κ. Ψημμένου, «Νεοελληνικὴ φιλοσοφία» στὴν *Εκπαιδευτικὴ ἐλληνικὴ εγκυκλοπαίδεια* (τόμος 22ος: *Φιλοσοφία καὶ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες*), Ἐκδοτικὴ

Μάρτυρες αὐτῆς τῆς ἀλήθειας ἀποτελοῦν οἱ δύο Λόγοι, στοὺς ὁποίους ὁ φιλοσοφῶν θεολόγος Καμαριώτης ἀνέθεσε στὴ φιλοσοφία τὸν ρόλο τῆς θεραπευτικῆς τῆς δικῆς του θέσης περὶ τοῦ θεοῦ προκειμένου νὰ ἀνασκευάσει τὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ θεολογοῦντος φιλοσόφου Πλήθωνα. Ἔτσι φιλοσόφησε, στὸ βαθμὸ πὺ φιλοσόφησε, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὸν κίνδυνο, πὺ συνιστοῦσε γιὰ τὴ δική του θέση ἢ θέση τοῦ ἀντιπάλου του, καὶ ὄχι γιὰ νὰ ἀναζητήσει τὴν ἀλήθεια αὐτὴν καθ' ἑαυτήν. Στὴ σύγκρουση δύο θέσεων περὶ τοῦ θεοῦ γνωρίζουμε, ἄλλωστε, ὅτι ὁ φιλοσοφικός λόγος συνθλίβεται καθὼς ἐκφέρεται μόνο μετὰ τὴ μορφή σειρᾶς συλλογισμῶν, πὺ τείνουν νὰ καταλήξουν στὴν κατάδειξη τῆς ὀρθότητος τῆς μιᾶς καὶ τῆς μὴ ὀρθότητος τῆς ἄλλης θέσης. Στὶς περισσότερες σειρὲς τῶν συλλογισμῶν τοῦ Καμαριώτη διαπιστώσαμε γενικὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀλληλουχίας, πὺ ἀπαιτεῖ ἢ λογικὴ καὶ ὄχι ἢ πίστη. Ἀπὸ αὐτὴν καὶ μόνο τὴ σκοπιὰ ὁ Καμαριώτης εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ τελευταῖος βυζαντινὸς καὶ ταυτόχρονα ὡς ὁ πρῶτος Νεοέλληνας λόγιος, ὁ ὁποῖος ἔθεσε μὲν στὴν ὑπηρεσίᾳ τῆς θεολογίας τὴ φιλοσοφία, δὲν τῆς στέρησε ὅμως τὴν ἐλευθερία τῆς σταθμῆς, πὺ δὲν ἐνοχλοῦσαν τὴν πίστη του. Γι' αὐτὰ τουλάχιστον τὰ σημεῖα ἀξίζει νὰ τοῦ ἀποδοθεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ φιλοσόφου. Γιὰ θεολόγο καὶ δὴ μαχόμενο, ὁ ὁποῖος γνωρίζει καὶ τὴν τέχνη σπύλωσης τοῦ ἀντιπάλου του, ἀποτελεῖ, νομίζω, τὴν ὑψιστὴ δυνατὴ καταξίωσή του.

Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1997, σ. 293· Κώστα Θ. Πέτσιου, «Ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα: Διάγραμμα ιστοριογράφησης», *Τὰ νέα τοῦ Κ.Ε.ΝΕ.Φ.*, τχ. 8, Ἰωάννινα Φθινόπωρο 2001, σ. 5 κ.έ., καὶ «Ἡ «περὶ φύσεως» συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψη, ὁ.π., σ. 66 κ.έ.